

В.Д.Старычонок

Асноўныя групы вытворных субстантываў

Вытворныя субстантывы могуць матывавацца практычна любой часцінай мовы, якая ў многім вызначае механізм арганізацыі і функцыянавання семантычнай структуры вытворнага назоўніка. У залежнасці ад крыніцы матывацыі і словаўтваральных афіксаў выдзяляецца некалькі груп вытворных субстантываў.

1. Полісемантычныя субстантывы, утвораныя ад дзеяслоўных асноў (як правіла, суфіксальным шляхам) складаюць самую шматлікую групу. Суфіксы выконваюць перш за ўсё словаўтваральную ролю, з'яўляюцца афарміцелямі субстантыва і канкрэтызатарамі (спецыялізатарамі) шырокай і глабальнай дзеяслоўнай семантыкі. Праходзячы праз прызму субстантыва і яго марфем, семантыка дзеяслоўнай асновы трансфармуецца ў пэўным кірунку, ствараючы вялікія магчымасці для сэнсавага вар'іравання вытворных адзінак. Такія адзінкі, семантыка якіх складваецца з абгульняючага значэння дзеяслоўных асноў (дзеяння, працэсу ці стану), значэнняў афіксаў і ўзнікаючай пры гэтым ідыяматычнай надбаўкі, з'яўляюцца людзей і жывёл, разнастайныя бытавыя прыборы, механізмы, прылады працы і прыстасаванні, звязаныя з тымі ці іншымі дзеяннямі і функцыямі, перамяшчэннямі ў прасторы і інш. Так, полісеманты, утвораныя ад дзеясловаў *скакаць*, *хадзіць* пры дапамозе суфікса *-ун-*, аб'ядноўваюць у межах семантычнай структуры людзей (жывёл, насякомых) і розныя прыстасаванні, бытавыя прадметы, звязаныя асаблівасцямі руху, перамяшчэння. Напрыклад, *скакун* 1) *літар.* 'конь з высокімі бегавымі якасцямі'; 2) *літар.* 'той, хто не сядзіць на месцы, любіць скакаць, бегавіць'; 3) *літар.* 'спартсмен, які займаецца скачкамі'; 4) *літар.* 'танцор'; 5) *смарг.* *лях.* 'блыха'; 6) *чэрв.* 'конік' (*БДС; СП; ДСБ*), *хадун* 1) *бар., петр., рэг., рэч., добр., лоеў., в.-дзв., астр., стаўб.* 'прылада, пры дапамозе якой малыя дзеці вучацца хадзіць'; 2) *жытк.* 'дзіця, якое вучыцца хадзіць'; 3) *зэльв., мёр.* 'хадок'; 4) *літар.* 'дэталі машыны, механізм, які знаходзіцца ў пастаянным руху' (*СП; МСГ; ДСЛ; Сцяшк., I; Сцяц., I; БДС; НС*).

Даволі шырокі парадыгматычны рад складаюць ЛСВ полісемантаў, утвораных ад дзеясловаў закончанага трывання з прэфіксам *за-* пры дапамозе суфікса *-к-*. Часцей за ўсё такія ЛСВ суадносяцца з прыладамі (сродкамі) працы і вынікам дзеяння. Напрыклад: *закрутка* 1) *літар.* 'прыстасаванне для запірання дзвярэй'; 2) *літар.* 'заварацень'; 3) *кап.* 'палка, якой закручваюць вяроўку'; 4) *віл.* 'палка, з дапамогай якой замацоўваецца меншы навой'; 5) *валож.* 'драўляная цурбалачка, якая ўжывалася замест гузіка'; 6) *пух.* 'машынка для дамашняга кансервавання'; 7) *ваўк.* 'сукаратка' (*СП; Бяльк.; Сцяшк., I; МСГ; СГЦ*), *застаўка* 1) *літар.* 'шчыт для затрымання вады ў вадзяным млыне'; 2) *мсцісл.* 'жэрдка ў гумне'; 3) *клім.* 'калодка, што падтрымлівае галоўку полаза пры яго выгінанні'; 4) *чэрв.* 'дошка, якой закрываецца або адкрываецца адтуліна ў скрынцы' (*Бяльк.; СГЦ*), *зарубка* 1) *літар.* 'зарубліванне'; 2) *літар.* 'метка, знак, зробленыя сякерай, нажом і

пад.’; 3) *барыс*. ‘малы выступ на коміне’; 4) *віл., лаг.* ‘гадавое кальцо на рагах у жывёлы’; 5) *шчуч.* ‘рубец у адзежы’; 6. *віл.* ‘маршчына’ (СП; СГЦ).

Ад дзеяслоўных асноў *капаць, драць, трапаць* пры дапамозе суфікса – чк- (-шк-) утвараюцца полісеманты са значэннем суб’екта, сродку і выніку дзеяння. Звычайна яны называюць чалавека, розныя прыстасаванні, механізмы, прылады працы па іх характэрных дзеяннях, функцыях, а таксама рэаліі, якія з’яўляюцца вынікам такіх дзеянняў. Напрыклад: *браг., хойн., добр., лоеў., шчуч., воран., драг., пруж.* **капачка** ‘матыка; рыдлёўка; чапяла; той, хто капае бульбу (БДС; СП; МСГ; ДСЛ; ДСБ; Сцяшк., I), літар., гродз., віл., барыс., глыб., лоеў., карм., бяроз. **драчка** ‘цяслярская прылада; паз, выемка ў бервяне, дошцы, зробленыя пры дапамозе такой прылады; шчотка для абдзірання і ачысткі льну; тарка; ручныя жорны; матыка; расшчэпленыя дубцы для пляцення кошыкаў; палоска ліпавай кары; печыва з дзёртай бульбы і мукі’ (СП; СГЦ; ДСЛ; БДС; МСГ; МС), *рас., в.-дзв., віл., воран., жытк., добр.* **трапашка** ‘мянташка; трапло; звязка кудзел; балбатун’ (БДС; МСГ).

У парадыгматычным радзе полісеманта *круцёлка* ЛСВ аб’ядноўваюцца значэннямі (як прамым, так і пераноснымі) зыходнага дзеяслова *круціць*, параўн.: **круцёлка** ‘дзвярная зашчэпка; рука ў жорнах; драўляны вал з жалезнай ручкай у студні; вяртлюг; прыстасаванне, якое рэгулюе падыманне і апусканне жарнавога каменя; млён; калатоўка; юла; від танца; легкадумны, ветраны чалавек’ (СП; БДС; МСГ; Касп.; Шат.; Бяльк.).

У аддзеяслоўных полісемантах з суфіксамі -ушк-, -к- сумяшчаюцца значэнні сродку дзеяння і выніку дзеяння. Напрыклад: *в.-дзв., глыб., астр., сл., маз., чэрв.* **калатушка** ‘калатоўка, якой узбівалі бялкі яек; таўкачык для збівання масла; калатоўка з сучкамі на ніжнім канцы раскалочваць муку; драўляная прылада, якой забівалі лён; доўбня; драўляны малаток; страва з бульбы і мукі; кулет; зацрка; амлет; прыгатаваная для свіней рэдкая страва; рэдкая грязь’ (СП; Сцяшк., I; МСГ; ЗНС; СГЦ), літар. **сечка** ‘прылада для сячэння капусты, буракоў, сякач; дробна нарэзаная салом; драбленыя крупы’.

У літаратурнай мове шырокаўжывальнымі з’яўляюцца полісеманты з суфіксам -к-, ЛСВ якіх развіваюцца па лініі «пэўнае дзеянне → вынік гэтага дзеяння» (*пасылка, вырубка, выплаўка, лепка, насечка, падпіска, адпіска*), «пэўнае дзеянне → інструмент (сродак) дзеяння» (*замазка, завязка, зачэпка, заварка, падводка, падмазка, прысыпка, абліцоўка, аблямоўка, абіўка, трамбоўка*).

У семантычнай структуры суфіксальнага дэрывата *стаяк* налічваецца 14 ЛСВ, якія суадносяцца са шматлікімі прадметамі быту, прыстасаваннямі, часткамі збудаванняў і аб’ядноўваюцца агульнасцю лакатыўнай семы – размяшчэннем у прастору (як правіла, вертыкальным): **стаяк** 1) літар. ‘вертыкальны брус, слуп у якім-небудзь збудаванні, прыстасаванні, якія служаць для апоры або злучэння чаго-небудзь’; 2) *бяроз.* ‘бакавы вушак’; 3) літар. ‘вертыкальная труба збудаванняў’; 4) літар. ‘комін’; 5) *петр., калінк.* ‘грубка’; 6) *сл.* ‘сценка з дымаходам пры пліце’; 7) *паўн.-усх., паўдн.-зах.,*

цэнтр. ‘круглы стаячы вулей’; 8) *круп.* ‘стаячая калыска’; 9) *брасл., астр.* ‘стойка для навучання малых дзяцей хадзьбе’; 10) *іўеў.* ‘прыстасаванне для трапання ільну’; 11) *воран.* ‘малая ўкладка снапоў на полі’; 12) *воран., гродз.* ‘каласок, выпадкова не жаты ці не скошаны’; 13) *пух., ст.-дар., барыс.* ‘старчковы (галоўны) карань дрэва’; 14) *бязроз.* ‘сухастоіна’ (ЛАБНГ, I, III; СП; Сцяшк., I; МСГ; БДС). Структуру гэтага полісеманта можна адлюстраваць у выглядзе схемы 1.11.2.1.

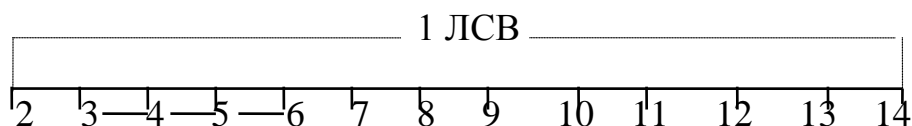

Схема 1.11.2.1 – Сэнсавая структура полісеманта *стаяк*

Як бачна са схемы, 1-ы ЛСВ, які прадстаўляе норму сучаснай літаратурнай мовы, выступае ў якасці гіпероніма. Ён не толькі звязвае ў адзіную структуру ўсе ЛСВ, цэментуе іх, але і з’яўляецца своеасаблівым семантычным фонам, асобныя элементы якога ў розных каардынатах лінгвістычнай прасторы (асобных дыялектных кантынуумах) атрымліваюць сваё праяўленне ў выглядзе спецыялізаваных і больш-менш канкрэтызаваных ЛСВ.

ЛСВ суфіксальнага дэрывата *ляжак* таксама аб’яднаны агульнасцю лакатыўнай семы (праўда, не вертыкальным, а гарызантальным размяшчэннем у прасторы суадносных з ЛСВ дэнататаў), параўн.: *ляжак* 1) *літар.* ‘ніжняе апорнае ляжачае бярвяно зруба’; 2) *літар.* ‘гарызантальная частка дымахода’; 3) *браз., ельск., свісл., зэльв.* ‘печка-ляжанка’; 4) *ваўк.* ‘выступ печы, на якім можна сядзець’; 5) *паўн.-зах., паўдн.-усх., цэнтр.* ‘круглы ляжачы вулей’; 6) *хоц.* ‘падаконнік’; 7) *навагр., тур.* ‘паваленае бурай дрэва’; 8) *сеем.* ‘плечены посуд для збожжа’ (ЛАБНГ, I; ТС; СП; Сцяц., III; Бяльк.; МСГ; Сцяшк., I).

2. Утваральнымі адзінкамі, ад якіх пры дапамозе тых ці іншых сродкаў утвараюцца полісемантычныя субстантывы, могуць быць якасныя і адносныя прыметнікі. Найбольш распаўсюджанымі ў літаратурнай мове з’яўляюцца вытворныя суфіксальныя дэрываты, утвораныя ад асноў якасных прыметнікаў з суфіксам –*асць*, які ўносіць мадыфікуючае значэнне і ўказвае на тое, што вытворнае слова называе ўласцівасці ў дачыненні да прыметніка (*цяжкасць, жорсткасць, важкасць, цягавітасць, павучасць, стракатасць, бледнасць, празрыстасць, пярэстасць, бязмежнасць, гучнасць, гаманлівасць, рэзкасць, гніласць*). Менш распаўсюджанымі з’яўляюцца суфіксы –*як, -ак, -ік, -ык, -онк, -ёнк* і інш.

Агульнае інварыянтнае значэнне «колера, афарбоўка» аб’ядноўвае ў адзінае сэнсавое цэлае практычна неабмежаваную колькасць суадносных з ЛСВ дэнататаў (людзей, жывёл, дрэў, раслін, бытавых прадметаў і іх частак, адзення і інш.). Колерныя ЛСВ носяць больш самастойны, незалежны характар і на семантычнай шкале займаюць прамежкавае становішча паміж

полісеміяй і аманіміяй, параўн.: **бяляк** 1) літар. ‘заяц-бяляк’; 2) літар. ‘белагвардзеец’; 3) карм., рэч. ‘спадніца (ніжня)’; 4) смарг., лельч., глыб., полац., карм., маз. ‘белы грузд’ (СП; МСГ; Сярж.), **сіняк** 1) літар. ‘пасіনেлае месца на целе’; 2) літар. ‘ядавітая расліна’; 3) дзятл., драг. ‘махавік жоўта-буры’; 4) калінк. ‘ядавіты грыб’; 5) смарг., гродз., рэч. ‘балотная глеістая зямля’ (СП; МСГ), **сівак** 1) літар. ‘конь сівой масці’; 2) шчуч., лід., дзятл., воран. ‘неўрадлівая глеба сівога колеру’ (СП; Сцяшк., I), літар. **зялёнка** 1) ‘грыб з пласціністай зялёнай шапкай’; 2) ‘вадкасць зялёнага колеру на спірце з антысептычнымі ўласцівасцямі’, літар. **зелень** 1) ‘зялёная расліннасць, зеляніна’; 2) ‘некаторыя віды гародніны і траў, якія скарыстоўваюцца ў ежу’; 3) ‘зялёны колер, афарбоўка’; 4) ‘зялёны налёт’; 5) ‘зялёная фарба’; 6) ‘нясталы, маладасведчаны чалавек’.

Акрамя значэнняў, суадносных па колеры, у структуры адад’ектыўных полісемантаў фіксуюцца ЛСВ, якія характарызуюць вонкавыя, фізічныя, узроставыя якасці дэнататаў, іх форму, кансістэнцыю, смак і мн. інш. Напрыклад: літар. **глушэц** 1) ‘вялікая лясная птушка’; 2) ‘глухі чалавек’, літар. **сляпак** 1) ‘сляпы чалавек’; 2) ‘цёмны некадукаваны чалавек’; 3) ‘невялікі грызун, які жыве пад зямлёй’; 4) ‘двухкрылае насякомае’, **галяк** 1) літар. ‘галыш’; 2) навагр. ‘гаршчок з вузкім горлам’; 3) ветк. ‘галень’ (МСГ; Сцяшк., I), **дзікар** 1) ветк. ‘дзікун’; 2) б. кал. ‘камень’ (МСГ), **маладзік** 1) літар. ‘месяц у першай квадра’; 2) тур., ваўк. ‘малады хлопец’ (Сцяшк., I; ТС), **малодка** 1) літар. ‘маладзіца’, 2) касц. ‘малодшая, меншая за дзевятку карта’ (Бяльк.), **старык** 1) ветк., рэч., хойн., раг., бярэз., ів. ‘старыца’; 2) рэч., лоеў., бяроз., лун. ‘месяц (поўчы)’; 3) браг. ‘старое дрэва’; 4) брасл. ‘стары чалавек’; 5) гродз. ‘муж’ (МСГ; ДСЛ; СП; БДС; ДСБ), **кругляк** 1) літар. ‘кароткае тоўстае палеца акруглай формы’; 2) пін., бяроз. ‘бервяно, ачышчанае ад кары’; 3) літар. ‘тоўсты, круглы чалавек’; 4) барыс. ‘абруч кошыка’; 5) пух., чэрв. ‘безрукаўка, камізэлька’; 6) уздз., пух. ‘асака’; 7) лоеў. ‘гатунак сена’; 8) браг. ‘бульба’; 9) драг. ‘яйцо’ (СП; Сцяшк., I; ДСБ; ДСЛ; СГЦ; Шат.), літар. **кывуля** 1) ‘кывая рэч’; 2) ‘кывое дрэва’; 3) ‘кывы, кульгавы чалавек’; 4) ‘палка з загнутым верхнім канцом’; 5) ‘неакуратна напісаная лігатура’, **гнілушка** 1) літар. ‘абломак гнілога, спаракнелага дрэва’; 2) літар. ‘гнілая, ляжалая груша’; 3) віл., люб. ‘бульба, якая перазімавала ў зямлі’; 4) мсцісл. ‘слабая, нямоглая асоба’ (СП; Юрч., II), **кісляк** 1) глус., віл., мядз., паст., лоеў., тур., хойн. ‘кіслае малако’; 2) іўеў. ‘закваска’; 3) хоц. ‘стары грыб’; 4) літар. ‘вялы, нудны чалавек’; 5) кар. ‘абібок, гультай’ (СГЦ; СП; ТС; МСГ; ДСЛ; БДС; Сцяшк., I; Сярж.), **саладуха** 1) літар. ‘салодкая страва з густазваранай жытняй мукі’; 2) шчуч. ‘страва з тоўчанай бульбы і грачанай мукі’; 3) нар., жытк. ‘салодкая груша’ (МСГ; СП), **мякіш** 1) літар. ‘мяккая частка печанага хлеба’; 2) барыс. ‘насенная частка гарбуза’; 3) глус. ‘мяккая вільготная трава’; 4) паст., шчуч., гродз., лях. ‘мышца’; 5) ганц., свісл., кар. ‘лытка’; 6. пух. ‘сцягно’; 7) ветк., пух., астр. ‘мяккі кончык пальца’ (МСГ; БДС; СП; Сцяшк., II; Янк., II).

Зыходнай базай для субстантываў у многіх выпадках з’яўляюцца адносныя прыметнікі. Утвораныя, як правіла, ад назоўнікаў пры дапамозе

суфіксаў *-ан-* (*-ян-*), *-н-*, *-ов-* (*-ев-*), *-ав-*, такія прыметнікі значна ўскладняюць марфемную і сэнсавую структуры субстантыўных дэрыватаў. Пры ўтварэнні назоўнікаў часцей за ўсё выкарыстоўваецца суфікс *-к-*, які выконвае ролю афарміцеля кандэнсата (універба). Дзякуючы яму, становіцца магчымай кандэнсацыя (кампрэсія, сцяжэнне, універбацыя, эліпсіс) прыназоўнікава-склонавых канструкцый ці сінанімічных намінацыйных словазлучэнняў тыпу *лубяны кораб* – *лубянка*, *буслава гняздо* – *бусянка*, *земляное жылле* – *зямлянка*, *веснавая песня* – *вяснянка*, *без рукавоў* – *безрукаўка*. Полісеманты з такім суфіксам абазначаюць разнастайныя рэаліі па характэрных прыметах (праз іх адносіны да другіх прадметаў, з’яў ці дзеянняў), названых адноснымі прыметнікамі. Сувязь паміж ЛСВ з’яўляецца апасродкаванай, не заўсёды падмацаванай другога роду адносінамі, што абумоўлена двайной (ступеньчатай) суаднесенасцю кампанентаў полісеманта: з адносным прыметнікам (а, значыць, і назоўнікам або іншай часцінай мовы, ад якога ён утвораны) і рознымі суфіксамі. Напрыклад, **берасцянка** 1) *літар.* ‘каробка, сплеченая з бяросты’; 2) *літар.* ‘лёгка човен’; 3) *гол.* ‘шарпак для піцца вады’; 4) *б.-каш., рас.* ‘берасцяная (пастуховая) труба’; 5) *лоеў.* ‘лыжка, якой аграбаюць рой’; 6) *мядз.* ‘штучная метка з бяросты’; 7) *літар.* ‘невялікая лясная птушка’ (*МСГ; ДСЛ; СГЦ; СП; ЗНС*), **аўсянка** 1) *літар.* ‘аўсяныя крупы’; 2) *літар.* ‘каша з аўсяных круп’; 3) *літар.* ‘мука з аўса’; 4) *воран.* ‘аўсянішча’; 5) *смарг.* ‘аўсяная саломка’; 6) *літар.* ‘птушка, якая корміцца пераважна насеннем раслін’ (*СП, БДС*), **канаплянка** 1) *літар.* ‘пеўчая птушка’; 2) *літар.* ‘цёплая парцяная хустка’; 3) *маладз., ваўк., пух.* ‘густая каша з цвёрдых канапель’ (*СЛІ; СП*), **бакоўка** 1) *літар.* ‘бакавы пакойчык ці бакавая прыбудова пры чым-небудзь’; 2) *гродз.* ‘бакавая дошка ў возе’; 3) *касц.* ‘пячурка збоку чалеснікаў у печы’ (*СП; Стар.; Бяльк.*), **халаднік** 1) *літар.* ‘халодны борщ’; 2) *сл.* ‘крыніца, якая выбіваецца з-пад зямлі’ (*Сцяшк., І*).

3. Полісеманты, ЛСВ якіх матывуюцца назоўнікамі, складаюць даволі вялікую групу. У адрозненне ад папярэдніх груп, яна характарызуецца трывалымі і ўстойлівымі сувязямі паміж ЛСВ, якія засноўваюцца не толькі на апасродкаванай сувязі (праз значэнні ўтваральнага назоўніка), але і на ўнутранай (прамой) суаднесенасці ЛСВ. Больш актыўную ролю пры словавытворчасці выконваюць афіксы, якія ўносяць значныя карэктывы ў арганізацыю сэнсавай структуры полісеманта. Так, напрыклад, суфікс *-ішч-* спрыяе ўзнікненню ў структуры слова лакатыўнага ЛСВ, які ў парадыгматычным радзе ЛСВ займае дамініруючае становішча, параўн.: **гумнішча** 1) *літар.* ‘месца, на якім стаяла гумно’; 2) *бял.* ‘невялікі пляц каля гумна, насупраць варот’ (*МС*), **глінішча** 1) *літар.* ‘месца здабычы гліны’; 2) *мсцісл.* ‘гліністы ўчастак поля’ (*Юрч., І*), *мядз.* **ламішча** 1) ‘месца, дзе гарэў касцёр’; 2) ‘куча галля’ (*НС*), *палес.* **льнішча** 1) ‘поле, з якога сабралі лён’; 2) ‘вертыкальная частка калаўрота, да якога прымацоўваецца кудзеля’ (*ЛП*).

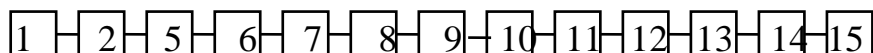
У некаторых выпадках лакатыўныя ЛСВ, скіраваныя на семантыку ўтваральнага назоўніка, могуць уключацца ў дзеянне метанімічнай мадэлі «месца → тое, што засталася на гэтым месцы пасля ўборкі», параўн.: *віл.*

лянішча ‘поле, на якім рос лён – трава, якая засталася пасля таго, як вырвалі лён’ (ЖС), *мсцісл. ільнішча* ‘тс’ (Юрч., I), *чэрв. канюшынішча* ‘поле, з якога сабралі канюшыну – астаткі сцяблоў ад зжатай канюшыны’ (Шат.).

Суфікс *-ін-*, пры дапамозе якога ўтвараюцца адыменныя назоўнікі, уносіць у структуру полісеманта значэнне сінгулятыўнасці (адзінкавасці), якое, па сутнасці, пранізвае ўсе ЛСВ. Побач са значэннем гэтага суфікса ў структуры вытворнай адзінкі выдзяляецца галоўная сэнсавая частка, выражаная ўтваральнай асновай. Неапасродкаванае ж узаемадзеянне ЛСВ па формуле метанімічнага пераносу «адно дрэва (куст) → адзін іх плод» робіць сэнсавую структуру субстантыва маналітнай і адзінай, што дазваляе асобным аўтарам лексікаграфічных крыніц бачыць у вытворных сінекдахічных адзінках не самастойнае значэнне, а яго адценне, параўн.: *слівіна, вішніна, чарэшніна, ігрушына, дуліна, арэшына, парэчына, малініна, рабініна, крушыніна* ‘адно дрэва, куст – адзін плод з гэтага дрэва (куста)’ (НСл.; Касп.).

Па сваіх сэнсавых асаблівасцях вытворныя структуры з суфіксам *-ін-* практычна не адрозніваюцца ад утваральных адзінак без суфікса. Ускладненыя адценнем сінгулятыўнасці, яны актыўна ўключаюцца ў дзеянне метанімічнай формулы «адна сцябліна → адно яе зярнятка» (*мёр. кукурузіна, прасіна, пасоліна, пшанічына, ічмініна, лубініна* (НСл.), «адно сцябло → адзін яго карань» (*мёр. хрэніна* (НСл.)), «адзін куст → адна яго кветка» (*мёр. розіна* (НСл.)), «матэрыял → выраб з яго» (в.-дзв., *мёр. карына, мультаніна* (СП; НСл.)), «адно дрэва → яго драўніна» (*глус. грабіна* (Янк., II)).

Утваральныя адзінкі фарміруюць сэнсавы цэнтр, ядро вытворнага слова, прадказваюць шырокія ці вузкія магчымасці яго семантычнага развіцця. Утваральныя асновы з абстрактным сігніфікатыўным зместам ці шырокай рэфэрэнтнай суаднесенасцю захоўваюць здольнасць да самых розных пераасэнсаванняў і мадыфікацый у структуры вытворнага слова, і, наадварот, назоўнікі з канкрэтнай прадметнай суаднесенасцю маюць невялікія магчымасці ў развіцці полісемантычнасці вытворных субстантываў. Так, напрыклад, суфіксальны дэрыват *рагач*, утвораны ад назоўніка *рог*, характарызуецца шырокай і разгалінаванай сеткай ЛСВ, якія па-рознаму праяўляюцца ў розных дыялектных кантынуумах: 1) *літар.* ‘ніжняя частка хвойнага дрэва з вывернутым каранём’; 2) *літар.* ‘драўляная саха’; 3) *літар.* ‘драўляная частка сахі’; 4) *рас., тур.* ‘ручка сахі’; 5) *воран., маст., маз.* ‘вілкі, якімі ставяць у печ або вымаюць з печы гаршкі’; 6) *гом.* ‘драўляныя вілы’; 7) *маз.* ‘відэлец’; 8) *ветк.* ‘матавіла’; 9) *кап.* ‘вось шпулькі ў самапрадцы’; 10) *беш.* ‘ніжняя ручка ў прадольнай піле’; 11) *рас.* ‘саха калодзежнага жураўля’; 12) *драг.* ‘дышаль у плузе’; 13) *лоеў.* ‘дышаль у возе’; 14) *кар.* ‘машына церці лён’; 15) *літар.* ‘самец аленя і іншых рагатых жывёл’ (СП; ТС; ЖС; НС; ММГ, III; ДСЛ; Бяльк.; Сцяшк., I, II; МСГ). Семантычную структуру полісеманта *рагач* можна прадэманстраваць у выглядзе схемы 1.11.2.1.

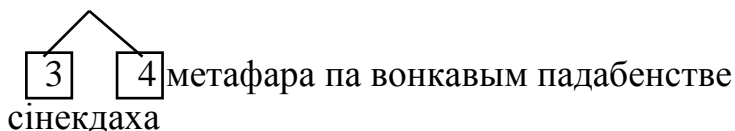

Схема 1.11.2.2 – Сэнсавая структура полісеманта *рагач*

Такой жа асаблівасцю характарызуюцца полісеманты, што называюць дэнататы па іх форме, асаблівасцях вонкавага выгляду, размешчанасці ў прасторы і інш. Напрыклад: **барадач** 1) *літар.* ‘чалавек з барадой’; 2) *літар.* ‘вялікая драпежная птушка’; 3) *літар.* ‘жывёліна з барадой’; 4) *літар.* ‘шматгадовая расліна’; 5) *іўеў.* ‘конік’ (*Сцяшк.,II*), *літар.* **насач** 1) ‘чалавек з вялікім носам’; 2) ‘птушка або жывёла з вялікай дзюбай’; 3) ‘малпа з доўгім носам’, **вяршок** 1) *в.-дзв., астр., стаўб.* ‘верхняя частка чаго-небудзь, верхавіна’; 2) *смарг.* ‘накрыўка для пасудзіны’; 3) *лечуч., зэльв., лях.* ‘смятанка’; 4) *маладз.* ‘верхняя частка цыбуліны’ (*СП; СГЦ; Бяльк.; Сцяшк.,I*).

У структурах полісемантаў, матываваных назвамі жывёл, назіраецца большая самастойнасць, незалежнасць ЛСВ, іх арыентацыя на семантыку ўтваральнай адзінкі, а не на ўласныя сэнсавыя магчымасці. Таму часта ў лексікаграфічнай практыцы такія выпадкі класіфікуюцца як аманімічныя, параўн.: *літар.* **цялятнік** 1) ‘хлеў для цялят’; 2) ‘даглядчык цялят’; 3) ‘таварны вагон, прызначаны для перавозкі жывёлы’, **куратнік** 1) *літар.* ‘памяшканне для курэй’; 2) *лоеў.* ‘мужчына, які даглядае курэй’; 3) *навагр.* ‘павозка з будкай’ (*Сцяшк.,II; ДСП*) **канюх** 1) *літар.* ‘даглядчык коней’; 2) *тур., пух., паст.* ‘воўк, які нападае на коней’; 3) *чэрв.* ‘каршун’; 4) *лаг.* ‘птушка каня’ (*СГЦ; СП; ТС; Шат.*), *тур.* **кароўнік** 1) ‘кароўнік’; 2) ‘гной з пад кароў’ (*ТС*)

Апасродкаваная сувязь ЛСВ, не падмацаваная метафарычнымі ці метанімічнымі адносінамі, назіраецца і ў іншых адыменных полісемантах. Характар іх ЛСВ, больш ізаляваных і самастойных з-за адсутнасці непасрэдных кантактных сувязей, абумоўліваецца перш за ўсё семантыкай утваральнай адзінкі. Схематычна такія структуры ўяўляюць сабой тып радыяльнай полісеміі, параўн.: **зімка** 1) *літар.* ‘зіма’; 2) *літар.* ‘азімая пшаніца’; 3) *глус.* ‘садовае дрэва, плады якога спеюць позна і добра захоўваюцца зімой’; 4) *чач.* ‘зімняя шапка’ (*Янк.,I; МСГ*), **вазак** 1) *літар.* ‘возчык’; 2) *ветк., ашм.* ‘конь, які можа весці цяжкі груз’ (*Бяльк.; МСГ*), *барыс., іўеў.* **вазюр** ‘тс’ (*СП*), **вячорка** 1) *клім.* ‘вячэрняя зорка’; 2) *мсцісл., касц.* ‘вечарынка’ (*Бяльк.*).

У тых выпадках, калі апасродкаваная сувязь ЛСВ падмацавана метафарычнымі, метанімічнымі ці сінекдахічнымі адносінамі, схема радыяльнай полісеміі атрымоўвае больш-менш канкрэтнае ўвасабленне. Так, напрыклад, для вытворных полісемантаў **вішняк** ‘вішнёвы зараснік – вішнёвае лісце’ (*СП*), **беразняк, беразак** ‘бярэзнік – бярозавыя дровы’ (*СГЛ; СП; Янк.,III*), **бусліна** ‘буслінае гняздо – дрэва з бусліным гняздом’ (*СП*), **асянчук** ‘ягня асенняга прыплоду – маладняк асенняга прыплоду’ (*СП*),

грывак ‘сорт аўса – частка страхі, што звісае над сцяной’ (СП) гэта схема можа быць выражана наступным чынам (ГЛ. Схему 1.11.2.3).

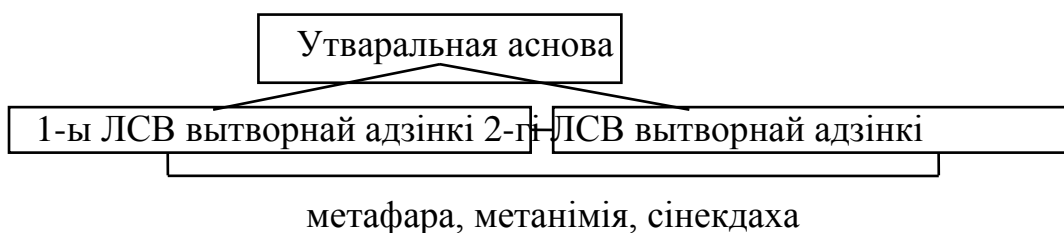

Схема 1.11.2.3 – Сэнсавая структура полісеманта *рагач*

4. Адносна невялікую групу складаюць субстантывы, утвораныя прэфіксальным спосабам. Кандэнсуючы пэўным чынам семантыку зыходных адзінак, структуры вытворных назоўнікаў канкрэтызуюцца прэфіксамі, якія ўказваюць на прасторавае размяшчэнне дэнататаў, іх асноўныя і дадатковыя якасці. Напрыклад, *докиш.*, *бар.*, *лях.*, *тур.* *закоблук* ‘абцас; бяроставая пракладка ў абцасе; драўляны вобад у рыбалявецкіх снасцях, кошыку; драўляная дуга ў баране’ (СП; СГЦ; ТС), *зэльв.* *прысмакі* ‘прыправы; смачная ежа, ласункі’ (Сцяц., II), *шчуч.*, *кар.* *посвет* ‘вісячае дзяржанне для лучыны; начная лоўля рыбы пры асвятленні’ (Сцяшк., II), *тур.* *зарог* ‘рог (сенажаці, палетка); затока’ (ТС).

Семантычная парадыгма суфіксальна-прэфіксальных полісемантаў нешырокая, уключае ў сябе звычайна 2 – 3 ЛСВ, што абумоўлена перш за ўсё марфемнай структурай вытворнага субстантыва. Прэфікс і суфікс разам з утваральнай асновай акрэсліваюць даволі жорсткі семантычны каркас слова. Калі суфіксальныя дэрываты маюць шырокія магчымасці для семантычных трансфармацый (сэнсавым канкрэтызатарам тут з’яўляюцца суфіксы), то ў суфіксальна-прэфіксальных утварэннях выбар шляху свайго семантычнага развіцця больш абмежаваны. Прэфікс у спалучэнні з суфіксам як бы прадвызначаюць рамкі сэнсавага развіцця, становяцца своеасаблівым бар’ерам для далейшых семантычных пераўтварэнняў.

Найбольш прадуктыўнымі з’яўляюцца адыменныя полісеманты з суфіксамі *-ак*, *-нік*, *-ень* і прэфіксам *за-*, які ўказвае на размяшчэнне рэалій у прасторы (за чым-небудзь, каля чаго-небудзь), іх умоўную мяжу. Напрыклад, *засценак* 1) *літар.* ‘хутар або невялікае сельскае паселішча’; 2) *літар.* ‘землі, якія не ўваходзілі ў сялянскія надзелы’; 3) *палес.* ‘мяжа, якая раздзяляе два ўчасткі поля’; 4) *віл.* ‘сцяна’; 5) *бяроз.* ‘прасценак’; 6) *палес.* ‘частка сцяны паміж вокнамі і паміж вуглом і дзвярамі’; 7) *палес.* ‘прастора паміж печкай і сцяной’ (СГЦ; БДС; ЛП), *запечак* 1) *літар.* ‘месца паміж сцяною і печчу’; 2) *карм.*, *б.-каш.*, *бял.* ‘выступ ля печы, па якому залазяць на печ’; 3) *лях.*, *бяроз.* ‘нары з дошак каля печы’; 4) *добр.* ‘фундамент печы’ (МСГ; ЛП), *застаронак* 1) *літар.* ‘адгароджанае месца ў гумне для складвання снапоў, саломы, мякіны’; 2) *дзярж.* ‘загарадка з тоўстых дошак у таку, гумне’; 3) *жлоб.* ‘подсціл пад снапы’; (МСГ; НС), *застрэшнік* 1) *лоеў.*, *рэч.*, *ветк.*, *добр.* ‘застрэшак’; 2) *б.-каш.*, *лоеў.* ‘сноп саломы для застрэшка’; 3) *добр.* ‘дошкі,

якімі прыкрываюць грэбень саламянай страхі»; 4) *пух.* ‘месца пад навіслым краем страхі’ (*МСГ; ДСЛ; СГЦ*), **ззубень** 1) *літар.* ‘выступ, зуб на якім-небудзь інструменце, прыладзе, дэталі»; 2) *пух., навагр., тур.* ‘рыбалавецкі кручок»; 3) *смарг.* ‘жалезная пласцінка з зубцамі, якая служыць для запірання дзвярэй»; 4) *лун.* ‘дэталі у клямцы»; 5) *свісл.* ‘жалезная пласцінка на аглоблі’ (*БДС; СП; ТС*).

Прэфіксы *на-, па-, пры-* ў спалучэнні з суфіксамі *-нік, -ень, -ак -ок* уносяць у семантычную структуру слова лакатыўны кампанент (размяшчэнне на чым-небудзь, каля чаго-небудзь, пры чым-небудзь, у чым-небудзь). Напрыклад: *літар.* **наморднік** 1) ‘раменная сетка, якая надзяваецца на морду сабак або іншых жывёл»; 2) ‘папярочны рэмень аброці, які ідзе па пераноссе каня’, **налобнік** 1) *літар.* ‘частка конскай вуздэчкі, якая праходзіць упоперак ілба»; 2) *літар.* ‘раменьчык, які завязваецца на галаве»; 3) *тур.* ‘удар лыжкай па лбе’ (*ТС*), *тур.* **намуснік** 1) ‘папярэчка ў аброці»; 2) ‘наморднік’ (*ТС*), *тур.* **падбороднік** 1) ‘падбародак»; 2) ‘падбороднік у вуздэчцы»; 3) ‘удар у бараду’ (*ТС*), *нар.* **наперснык** 1) ‘пярсёнак»; 2) ‘напарстак’ (*МСГ*), *лельч.* **падарожнік** 1) *літар.* ‘вандроўнік»; 2) *літар.* ‘той, хто знаходзіцца ў дарозе»; 3) *літар.* ‘трава-трыпутнік»; 4) *лід.* ‘пласцінчаты грыб»; 5) *драг., кобр., карм., рэч., бых., красн., шкл.* ‘апенька»; 6) *лельч.* ‘пазашлюбнае дзіця’ (*СП; Сцяшк., I; МСГ; Сярж.*), *літар.* **пасынак** 1) ‘няродны сын»; 2) ‘бакавы парастак, атожылак у расліны’, **прыскрытак** 1) *літар.* ‘скрыначка ў куфры»; 2) *мядз.* ‘шуфляда»; 3) *чэрв.* ‘адгародка ў скрыні, куды ссыпаюць муку’ (*ММГ, III*).

5. Полісеманты, утварэння ад лічэбнікаў, у сваёй большасці з’яўляюцца квантытатыўнымі. Гэта абумоўлена характарам матывавальнай адзінкі, якая як бы накладвае квантытатыўны змест на кожны з ЛСВ і тым самым аб’ядноўвае іх у сэнсавае і структурнае цэлае. Словаўтваральныя элементы (у асноўным гэта суфіксы, радзей – іншыя марфемы) канкрэтызуюць квантытатыўны змест, адлюстроўваюць яго канататыўныя, стылістычныя і стратыфікацыйныя асаблівасці.

У якасці ўтваральных адзінак могуць выступаць як колькасныя, так парадкавыя і дробавыя лічэбнікі. Утваральны рад уключае лічбы, пачынаючы з адзінкі (мяжа яго практычна адсутнічае, бо колькасць лічбавых утварэнняў амаль бясконца). Так, ад парадкавага лічэбніка *першы (первы)* пры дапамозе суфіксаў *-ак (-як), -ін-* утвараюцца полісеманты, ЛСВ якіх сумяшчаюць квантытатыў і прадмет. Напрыклад: **пярышак** 1) *літар.* ‘тавар першага гатунку»; 2) *літар.* ‘першая самагонка з затору»; 3) *браг., рэч., гом., лід.* ‘першы рой’ (*МСГ; СП*), **пярвяк** 1) *лельч.* ‘першакласнік»; 2) *добр.* ‘першае дзіця»; 3) *ветк., ваўк.* ‘першы рой’ (*МСГ; Сцяшк., I*).

Ад лічэбніка *паўтара (палутара)* пры дапамозе суфіксаў *-ачк-, -к-* утвараюцца назоўнікі, ЛСВ якіх суадносяцца з прадметамі пэўнага аб’ёму, прыстасаваннямі для вымярэння плошчы і інш. Напрыклад: **паўтарачка** 1) *літар.* ‘дошка паўтарачнага памеру»; 2) *літар.* ‘некаторыя прадметы паўтарачнага памеру»; 3) *светл.* ‘прылада для вымярэння плошчы»; 4) *браг.* ‘бутэлька 1,5 л.’; 5) *літар.* ‘паўтарапакаёвая кватэра’ (*МСГ*), **палутарка**

(*палутырка*) 1) *літар.* ‘машына грузападымальнасцю ў паўтары тоны’; 2) *светл., браг., уздз., пух.* ‘мера колатых дроў (прыкладна паўтара метра)’; 3) *кап.* ‘дошка таўшчынёй ў паўтары цалі’ (*МСГ; СГЦ; Бяльк.*).

Лічэбнік *два* паслужыў утваральнай базай для прыметніка *двайны*, ад якога (ці непасрэдна ад самога лічэбніка) шляхам суфіксальнай дэрывацыі ўтварыліся назоўнікі з квантытатывам «два». Усе ЛСВ такіх полісемантаў суадносяцца з бытавымі прадметамі, дрэвамі, раслінамі, людзьмі і інш., якія складаюцца з дзвюх аднародных ці падобных частак. Напрыклад, *двайняты* 1) *літар.* ‘блізняты’; 2) *браг., віц.* ‘гаршкі-спарышы’; 3) *чач.* ‘здвоены гурок’; 4) *дзярж.* ‘блізка пасаджаныя два рады бульбы’ (*МСГ; Касп.; СГЦ*), *двойня* 1) *літар.* ‘блізняты’; 2) *раг.* ‘здвоены гурок’ (*МСГ*), *двайняк* 1) *чэрв.* ‘двухпудовая гіра’; 2) *віл.* ‘двайны рыбалоўны кручок’ (*СГЦ*), *двоян* 1) *пруж.* ‘два каласы, якія растуць на адным сцябле’; 2) *тур.* ‘двайны прадмет’ (*СП; ТС*). ЛСВ полісеманта *двайнік* з’яўляюцца рэалізацыяй агульнага інварыянтнага значэння ‘адзінае цэлае, складзенае з двух сіметрычна ідэнтычных ці падобных прадметаў, частак’, параўн.: *двайнік* 1) *літар.* ‘чалавек або прадмет, які мае поўнае ці надта блізкае падабенства з другім чалавекам або прадметам’; 2) *уздз.* ‘двайны рыбалоўны кручок’; 3) *паст.* ‘сетка для лоўлі ракаў’; 4) *дзярж., чач., нар.* ‘яйка з двума жаўткамі’; 5) *гом.* ‘дрэва з двума стваламі’; 6) *браг.* ‘від рубанка’; 7) *уздз.* ‘падвойная рама’; 8) *пух.* ‘два рады бульбы, недастаткова аддалены адзін ад другога’ (*МСГ; СГЦ; СП*).

Ад лічэбнікаў *тры*, *трое*, *трэці* (ці апасродкавана праз прыметнік *трайны*) утвараюцца полісеманты з квантытатывам «тры», якія называюць метралагічныя адзінкі (ваг, даўжыні і інш.), а таксама прадметы, што вымяраюцца трыма такімі адзінкамі ці ўключаюць у свой склад тры элементы: *тройка* 1) *літар.* ‘лічба тры’; 2) *літар.* ‘адзнака аб паспяховасці’; 3) *літар.* ‘ігральная карта’; 4) *тур.* ‘трэці ход (пасаж) у гульні’; 5) *літар.* ‘трое коней, запрэжаных у адзін экіпаж’; 6) *літар.* ‘група з трох чалавек’; 7) *літар.* ‘касцюм з трох частак’; 8) *літар.* ‘тры рублі’; 9) *ельск.* ‘калода на тры метры’; 10) *моск.* ‘камізэлька’ (*МСГ; ТС*), *трайнік* 1) *літар.* ‘прадмет, які мае тры аднародныя часткі’; 2) *літар.* ‘мера або прадмет, які складаецца з трох аднолькавых адзінак’; 3) *паст., брасл.* ‘рыбалоўная снасць, крыга’; 4) *ветк., лельч.* ‘рыбалоўны кручок’; 5) *гом.* ‘камізэлька’; 6) *жлоб., добр.* ‘гіра на тры пуды’ (*СП; МСГ*), *траяк* 1) *літар. разм.* ‘тры рублі’; 2) *жлоб.* ‘сахор’; 3) *петр.* ‘мера дроў’; 4) *чэрв., віц.* ‘бервяно на тры сажні’ (*МСГ; Касп.; ММГ, III*).

Вытворныя полісеманты з лічэбнікам *чатыры* (*чацвёрты*, *чацвёра*) называюць ёмістасці, меры плошчы, памяшканні, іх часткі і інш., суадносныя з квантытатывам «чатыры» (ці яго чацвёртай часткай). Напрыклад, *чацвярык* 1) *літар.* ‘старая мера аб’ёму сыпкіх цел’; 2) *літар.* ‘чатыры кані ў адной запрэжцы’; 3) *жлоб.* ‘чатырохрогія вілы’; 4) *ветк.* ‘бочка ёмістасцю 16 кг.’ (*МСГ*), *літар. чацвярыціна* 1) ‘адна чацвёртая частка распілаванага бервяна’; 2) ‘пасудзіна ёмістасцю ў адну чацвёртую частку вядра’; 3) ‘адна чацвёртая частка чаго-небудзь’; 4) ‘надзел, кавалак зямлі, роўны прыблізна

1,5 дзесяціны', літар. **чацвяртушка** 1) 'мера вагі ў чвэрць фунта'; 2) 'лісток паперы ў чвэрць ліста'; 3) 'бутэлька ёмістасцю ў адну чацвёртую частку літра', **чварак** 1) *бераст.* 'чатырохвугольнае памяшканне без прыбудовы'; 2) *ваўк.* 'мера плошчы ў 4 гектары' (*Сцяшк., І*).

Полісеманты, якія ўключаюць у свой склад іншыя квантытатывы, утвараюцца ў асноўным суфіксальным шляхам і абазначаюць разнастайныя метралагічныя адзінкі, а таксама прадметы, дэталі, што складаюцца з пэўнай колькасці інгрэдыентаў ці вымяраюцца такой іх колькасцю. Гэта перш за ўсё агульнаўжывальныя словы тыпу *пяцёрка, шасцёрка, сямёрка, васьмёрка, дзевятка, дзясятка*, а таксама разнастайныя суфіксальныя дэрываты. Напрыклад, **пяцярня** 1) літар. 'далонь з пальцамі'; 2) *тур.* 'пяцьдзсят снапоў' (*ТС*), **пятак** 1) літар. 'пяцікапеечная манета'; 2) *гродз.* 'укладка з пяці снапоў'; 3) *зэльв.* 'пятая частка плошчы зямлі' (*Сцяшк., І*), літар. **асьміна** 1) 'старая мера аб'ёму сыпкіх цел, роўная 1/8 бочки'; 2) 'пасудзіна на тры пуды збожжа', **асьмушка** 1) *светл.* 'мера і ёмкасць (у тры пуды)'; 2) *рэч.* 'чацвярцінка гарэлкі'; 3) *лаг.* 'восьмая частка надзелу' (*МСГ; СГЦ*), *тур.* **дзевецерык** 1) 'набедрыкі з дзевяццю стужкамі на крыжы'; 2) 'дзевяцілінейная газавая лампа' (*ТС*), **дзесятка** 1) *чач.* 'свята ў дзiesiąтую пятніцу пасля вялікадня'; 2) *светл.* 'шклянка (50 г.)' (*МСГ*), *тур.* **одзінанцатка** 1) 'бёрда на 11 пасмаў'; 2) 'тонкае палатно ў 11 пасмаў' (*ТС*), **шаснаццатка** 1) *маг.* 'шаснаццацігадовая дзяўчына'; 2) *клец.* 'жанчына, якая любіць маладзіцца'; 3) *клец.* 'шаснаццаць штук' (*Мат.; НЛ*), **саракоўка** 1) літар. 'сорак гадоў'; 2) літар. 'манета вартасцю ў 20 капеек'; 3) літар. 'бутэлька гарэлкі ёмістасцю ў 1/40 частку вядра'; 4) літар. 'дошка-саракоўка'; 5) *браг., жлос., лсеў.* 'цвік даўжынёю ў 40 мм.'; 6) *ветк.* 'лямпачка (40 ват)'; 7) *б. кш.* 'дробная бульба'; 8) *светл.* 'памінкі (праз сорак дзён пасля смерці)' (*МСГ; ДСЛ*), літар. **сотка** 1) 'адзінка ліку'; 2) 'адна сотая частка якой-небудзь адзінкі, меры'; 3) 'мера гарэлкі ў адну сотую частку вядра'; 4) 'бутэлька такой ёмістасці'.

6. Семантычную структуру вытворных субстантываў даволі часта складаюць толькі прамыя (намінатыўныя, невытворныя) ЛСВ, якія не знаходзяцца паміж сабой у іерархічных адносінах, а аб'ядноўваюцца значэннем утваральнай адзінкі. Узнікненне такіх структур, як правіла, абумоўлена мнагакратным дзеяннем дэрывацыйнага акта па адной і той жа словаўтваральнай мадэлі [Соболева 1980, с. 85; Ермакова 1984, с. 75–81]. Прычым, акты дэрывацыі могуць ажыццяўляцца незалежна адзін ад другога і ў межах розных сінхронных зрэзаў, што дае падставу асобным даследчыкам (і асабліва лексікографам) класіфікаваць такія з'явы як аманімічныя [Тихонов 1984; Архипов 1984]. В.Вінаградаў указваў на агульнасць спосабаў утварэння назваў асоб, з аднога боку, і прылад дзеяння (механізмаў, тэхнічных прыстасаванняў, прыбораў, машын, рухавікоў), з другога, што прыводзіць да сумяшчэння ці зліцця гэтых функцый у семантычнай структуры аднаго слова або да раздзялення адпаведных утварэнняў на амонімы [Виноградов 1968, с. 85]. Сумяшчэнне такіх кампанентаў у межах сэнсавай структуры слова цалкам магчыма, рэальнай з'яўляецца і апасродкаваная сувязь ЛСВ (яна

грунтуецца на семантычнай тоеснасці ўтваральнай асновы), што і дазваляе нам услед за І.Улуханавым, П.Собалевай, Н.Янка-Трыніцкай, В.Ермаковай лічыць такія з'явы разнавіднасцю полісеміі, а не аманіміяй. Л. Яцкевіч прапануе называць асобныя значэнні такіх полісемантаў не ЛСВ, а словаўтваральна-семантычнымі варыянтамі [Яцкевіч 1983, с. 38-40].

Функцыянальны прынцып актуалізуецца ў найменнях, дзе адзін з ЛСВ скіраваны ў сферу транспарту і механікі, а другі – у сферу дзейнасці чалавека: *жнейка* 'жня; жнярка', *разведчык* 'той, хто пасланы ў разведку; самалёт або судна, якія вядуць назіранне за праціўнікам', *знішчальнік* 'той, хто знішчае каго-, што-небудзь; баявы самалёт, прызначаны для знішчэння авіяцыі праціўніка ў паветраным баі'.

Невялікім складам семантычнай парадигмы характарызуецца полісеманты (з многакратным актамі дэрывацыі), утвораны ад дзеясловаў, прыметнікаў і назоўнікаў са значэннем пэўнай прыметы, колеру, характару дзеяння. Адзін з ЛСВ у такіх структурах уключаецца ў тэматычную групу «асоба, чалавек»: *паруснік* 'паруснае судна; той, хто шые парусы; той, хто займаецца парусным спортам', *начнік* 'няркая лямпачка, якая запальваецца нанач; чалавек, які працуе ноччу або доўга не кладзецца спаць', *начніца* 'лятучая мыш; той, хто доўга не кладзецца спаць, бадзеецца начама; начная зорка', *гусятніца* 'птушніца, якая даглядае гусей; пасудзіна, у якой смажаць гусей і іншую птушку', *цялятнік* 'хлебу для цялят; даглядчык цялят', *птушнік* 'памяшканне для ўтрымання і развядзення свойскай птушкі; работнік, які даглядае свойскую птушку', *разводка* 'інструмент для развядзення зубоў пілы; разведзеная з мужам жанчына; вадкая сумесь, раствор'.

Безумоўна, дэталёва апісаць усе магчымыя мадыфікацыі семантычнай структуры вытворнага субстантыва, правесці ўсебаковую класіфікацыю розных відаў семантычнай суаднесенасці ўтваральнай і вытворнай адзінак і асобных іх інгрэдыентаў у межах пастаўленых задач і аб'ёму даследавання немагчыма. У манаграфіі прыводзіцца рабочая мадэль вытворнага субстантыва, які трансфармуецца і развіваецца ва ўзаемадзейні ўсіх яго асобных частак. Прасторава-часавая дынаміка гэтай мадэлі дазваляе раскрыць агульныя семантычныя заканамернасці яе функцыянавання ў межах літаратурнай мовы, а таксама галоўны кірунак і спецыфіку яе праяўлення ў розных каардынатах лінгвістычнай прасторы беларускіх гаворак.

Такім чынам, сярод вялікай колькасці мнагазначных слоў асабліва вылучаюцца вытворныя субстантывы. Характэрнай іх асаблівасцю з'яўляецца абумоўленасць семантыкай утваральных адзінак, апасродкаваная сувязь ЛСВ. Сэнсавыя структуры большасці полісемантаў развіваюцца як за кошт семантыкі ўтваральных слоў, так і афіксаў, якія мадыфікуюць, трансфармуюць слова ў пэўным лексіка-граматычным кірунку. Акрамя значэнняў утваральнай асновы і афіксаў, структуры вытворных субстантываў могуць змяшчаць дадатковыя (ідыяматычныя, фразеалагічныя) кампаненты (прырашчэнні), якія не вылучаюцца шляхам сінтэзу састаўных частак слова і

не атрымліваюць свайго фармальнага выражэння. Гэта абумоўлена характарам утваральнай і вытворнай адзінак, іх граматычнай прыродай, марфемнай структурай, дэнататыўна-сігніфікатыўнай суаднесенасцю, сінкрэтызмам і дыфузнасцю многіх іх форм, роляй афіксаў у працэсе дэрывацыі, асаблівасцямі словаўтваральнай мадэлі і інш.

Характар сэнсавай структуры вытворнага субстантыва ў многім вызначаецца наяўнасцю/адсутнасцю сузалежнай унутранай сувязі паміж ЛСВ. Метафарычная, метанімічная, сінекдахічная і іншага роду суаднесенасць паміж ЛСВ вытворнага назоўніка спрыяюць утварэнню маналітнай, з'яднанай, цэласнай сэнсавай структуры. І, наадварот, абумоўленасць ЛСВ толькі семантыкай утваральнай адзінкі, а не ўласнымі магчымасцямі робіць сэнсавую структуру вытворнага субстантыва чыста апасродкаванай, менш цэласнай, больш раз'яднанай.

Асобныя ЛСВ вытворных субстантываў суадносяцца як з монасемічнымі ўтваральнымі адзінкамі, так і рознымі значэннямі (прамымі і пераноснымі) полісемантычных слоў. У асобных выпадках вытворныя субстантывы поўнасцю дубліруюць (капіруюць) адзін (ці некалькі) ЛСВ утваральнага слова, што стварае ўмовы для перамеркавання суадносін паміж зыходнай і вытворнай адзінкамі. Дубляваны ЛСВ пры яго ўключэнні ў структуру вытворнага субстантыва можа набываць пэўныя сацыяльна-характаралагічныя і канататыўныя якасці.

Утваральнай базай для субстантываў з'яўляюцца практычна ўсе лексіка-граматычныя разрады слоў (як правіла, дзеясловы, прыметнікі, назоўнікі, лічэбнікі), шырокі і аб'ёмны змест якіх транспануецца ў клас іменных адзінак. Семантычная парадыгма большасці аддзеяслоўных і адыменных утварэнняў характарызуецца адкрытасцю, вялікай колькасцю ЛСВ, шырокім ахопам кампанентаў розных тэматычных фрэймаў. У некаторых выпадках ЛСВ утвараюцца ў выніку шматлікіх актаў дэрывацыі па адной і той жа словаўтваральнай мадэлі, што робіць іх больш незалежнымі, самастойнымі. Адзінай умовай існавання такіх ЛСВ у межах сэнсавай структуры полісеманта з'яўляецца агульнасць утваральнай асновы, без якой ЛСВ становяцца несумяшчальнымі і пераўтвараюцца ў амонімы.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ